

Heimwee naar de mythe

Om de een of andere reden laten de mythen ons niet los, vandaar dat er avondjes als deze over worden georganiseerd. Van de mythe gaat een vreemde aantrekkingskracht uit, misschien kunnen we zelfs spreken van een heimwee naar de mythe. Waar bestaat die aantrekkingskracht uit en waarop richt zich dat heimwee? We leven al een paar eeuwen in een wereld die mythen liever ontmaskert dan bewondert, het ontmythologiseren is ons een tweede natuur geworden. We geven de voorkeur aan harde feiten en betrouwbare wetenschap boven mythen en legenden. Een politieke partij die zich nu expliciet op het mythische karakter van haar boodschap zou beroepen (zoals destijds het fascisme en het nationaal-socialisme), zou nu niet veel stemmen trekken. Voor zover politieke boodschappen iets mythisch hebben, doet men er goed aan dat zorgvuldig te verbergen.

Toch is er dat heimwee naar de mythe, vooral bij schrijvers en dichters en bij een enkele filosoof. Dat laatste is eigenlijk vreemd, want van oudsher heeft er tussen filosofie en mythologie animositeit bestaan – ik zou ook kunnen zeggen: tussen filosofie en *poëzie*, want poëzie en mythologie zijn op een innige manier met elkaar verbonden. En in plaats van poëzie zou ik kunnen zeggen *religie*, al is dat in zekere zin dubbelop, omdat religie en poëzie in de vroegste Griekse tijden niet van elkaar te scheiden waren. Mythen, waarin de religieuze waarheid van een stad of stam lag opgeslagen, maar ook zijn geschiedenis, zijn kennis van de wereld en zijn morele wijsheid, vormden de stof van de poëzie. De oudste poëzie bestaat uit verhalen over goden en helden, waarin de mens zijn relatie tot de natuur en tot het verleden vastlegde, met het oog op de toekomst. Elke stad en elke stam had zijn eigen mythen, ook al vertonen ze onderling (zoals Lévi-Strauss heeft laten zien) vaak een grote structurele gelijkenis.

Tegenover deze mythen plaatste de filosofie (denk aan Plato, die ermee begon) haar eeuwige, dus tijd- en plaatsloze waarheid, wat niet verhindert dat diezelfde Plato zijn waarheid soms ook in een 'mythische' vorm vertolkte, opdat minder rationele geesten het ook zouden kunnen snappen. Nadien, we maken nu een grote sprong naar de 17^e eeuw, nam de wetenschap, ondersteund door de filosofie, de strijd tegen de mythe over. Net als de filosofie claimt de moderne natuurwetenschap, met haar mathematische fundament, voor zichzelf een tijd- en plaatsloze waarheid: de wet van zwaartekracht geldt zowel in het Athene van Perikles als in het Rotterdam van Aboutaleb.

Naar mate men meer onder de indruk kwam van deze nieuwe natuurwetenschap, we spreken nu over de Verlichting, nam de kritiek op de mythen toe. Tot dan golden ze als onschuldig (maar ook wel pikant) materiaal voor de classicistische kunst en literatuur - in de 18^e eeuw zien we dat Verlichtingsfilosofen zich opnieuw serieus tegen de mythen keren. In zijn *De l'origine des fables* (postuum gepubliceerd, waarschijnlijk geschreven rond 1699) eindigt Fontenelle bijvoorbeeld met de conclusie: 'Laten we in de fabels niets anders zoeken dan de geschiedenis van de dwalingen van de menselijke geest'. Dat was zinvol, meende hij, omdat die dwalingen dan wellicht in het vervolg konden

worden vermeden. Een gewaarschuwd man telt voor twee. Veel Verlichtingsfilosofen zagen mythen of fabels als idiote verzinsels, bedacht door sluwe priesters om het volk dom en onderdanig te houden. In het beste geval waren mythen verhaaltjes waarmee een morele boodschap op kleurrijke wijze werd vertolkt. Hetzelfde vonden zij van het Christendom, maar omdat het christendom in de 18^e eeuw nog altijd een geduchte macht vertegenwoordigde konden zij dat niet hardop zeggen, en dus schoten zij hun pijlen af op de heidense mythen en fabels uit het antieke verleden.

Mythen werden zo, net als poëzie, geassocieerd met de vroegste tijden, het prille begin van de mensheid. Voor veel filosofen reden om beide af te doen als iets dat zijn tijd had gehad. In de moderne, verlichte 18^e eeuw hoorden poëzie en mythen niet meer thuis; in plaats van poëzie wenste men eerlijk helder proza, in plaats van mythen wetenschap en filosofie. Anderen daarentegen zagen hierin juist een reden om zich speciaal met mythen (en met poëzie) in te laten. Zo is de *mythologie* ontstaan, de studie van de mythen, een nieuwe wetenschap. Maar ook waren er lieden, minder enthousiast over Verlichting, filosofie en wetenschap, die dat verre verleden gingen verheerlijken als een verloren paradijs, waarin de mens nog leefde in harmonie met de natuur en nog niet alles een zaak was van rede en berekening. Hier begint wat ik zojuist het heimwee naar de mythe heb genoemd: de mythe vertegenwoordigde iets dat kennelijk in de moderne wereld verloren was gegaan.

Jean-Jacques Rousseau verweet de moderne beschaving dat zij de mens had vervreemd van zijn – goede - natuur. Rousseau wist heel goed dat er waarschijnlijk nooit een toestand van natuurlijke gelukzaligheid was geweest, maar hij gebruikte dit beeld (of deze mythe) als een criterium om het heden te bekritisieren. Anderen, zoals Giambattista Vico, Johann Georg Hamann en Johann Gottfried Herder, namen het verleden een stuk serieuzer, in historische zin, en zij trachtten de werkelijkheid van dat vroegste verleden te achterhalen. Zij kwamen tot de bevinding dat de poëzie de 'moedertaal van de mensheid' was geweest, zoals Hamann het uitdrukte, en dat de mythen ooit net zo'n rol hadden gespeeld als nu de wetenschappen. Maar waar de wetenschap erop uit was de natuur aan de mens te onderwerpen, daar bestond tussen mythe en natuur een heel directe band, die eerder getuigde van ontzag dan van overheersingswil. In de oertijd maakte men van de bliksem een god of een goddelijk attribuut, in de moderne tijd vond Benjamin Franklin de bliksem afleider uit – ziedaar, in een notendop, het verschil. En sommigen dachten, in een acute aanval van heimwee: hadden we die eerbiedwaardige, goddelijke benadering van de natuur maar weer terug.

Dat was natuurlijk naïef gedacht; de geschiedenis laat zich niet terugdraaien, iemand als Herder wist dat heel goed. Ook de romantici, die zich onder meer door hem hebben laten inspireren, wisten het, en toch deden zij een serieuze poging, uit onvrede met het verlichte heden, om iets van het verleden te herstellen. Niet de naïeve band met de natuur, zoals die in de vroegste poëzie tot uiting kwam - die liet zich niet meer herstellen; maar misschien was het wel mogelijk om in de toekomst een vergelijkbare, niet-naïeve harmonie tussen en mens en natuur tot stand te

brengen. Het wondermiddel daartoe was in hun ogen: de romantische poëzie. Ooit was de mensheid verdreven uit het poëtische paradijs en terecht gekomen in de kritische wereld van verstand en wetenschap, waar niets zeker was en zin en betekenis op losse schroeven stonden - dankzij de poëzie moest een terugkeer naar het paradijs mogelijk zijn, maar nu met alle kennis en wetenschap en zonder hun schadelijke bijwerking. Het romantische paradijs van de toekomst was dus, de bijbelvasten onder u zullen precies begrijpen wat ik bedoel, een Hof van Eden waarin je de hele dag appels mocht eten.

Was dat niet wat te veel gevraagd van de poëzie? Ik vrees van wel. Er is volgens mij vandaag geen serieuze dichter meer te vinden die bereid is zoveel van zijn poëtische activiteiten te verwachten. De romantici waren een stuk optimistischer. Poëzie was in hun ogen niet alleen de kern van alle natuurlijke (en dus ook menselijke) creativiteit, zij was ook hét medium dat d.m.v. analogie, metafoor en metamorfose het vermogen bezat de meest uiteenlopende zaken met elkaar te verbinden. Poëzie was dus bij uitstek geschikt om waar dan ook harmonie en samenhang te creëren. Poëzie was een soort creatieve lijm, die alles wat kritiek en analyse uit elkaar hadden gehaald op een hoger niveau weer kon samenvoegen.

Dat is allemaal heel mooi, maar waar zijn de mythen gebleven, zult u zich misschien afvragen. Welnu, die mythen moesten de vorm leveren waarin de poëzie haar samenvoegende, synthetiserende kracht zou bewijzen, want het heimwee naar de mythe kreeg bij de romantici de uitdrukkelijke gedaante van een verlangen naar een 'nieuwe mythologie'. Een geheel van verhalen en beelden, van theorieën en filosofieën, waarin al het weten, geloven en gevoelen van de wereld op een toegankelijke manier bijeen zou worden gebracht. En dat zou vervolgens moeten fungeren als een sociaal, politiek en cultureel middelpunt waar omheen de door Verlichting en Revolutie in verwarring gebrachte mensheid zich zou kunnen hergroeperen. Zulke ideeën vinden we bij de gebroeders Schlegel, bij Schelling, Hegel, Hölderlin, Novalis, Shelley, Hugo, Lamartine, Wagner, Nietzsche e.v.a. En in de 20^e eeuw keert een soortgelijk verlangen terug bij veel van de zogenaamde 'historische' avant-garde bewegingen, zoals het futurisme en het surrealisme.

Ik kan daar nu niet uitvoerig op in te gaan, maar als voorbeeld verwijs ik naar het voorwoord bij Louis Aragons schitterende roman *Le paysan de Paris* (1926), getiteld 'Voorwoord bij een moderne mythologie' – dat wat in het boek wordt beschreven zou dus een vorm zijn van moderne mythologie. En waar gaat het dan om? Niet meer om een beeldend compendium van alle kennis van de wereld, zoals bij de romantici, maar om een zo onbevangen mogelijke ervaring van de wereld, in het bijzonder van de stad Parijs. Onbevangen zoals een *boertje van buut'n* het is, iemand die zich vergaapt aan de spannende, onbegrijpelijke wonderen van de grootstad - vandaar de titel: *De boer van Parijs*. Ik citeer voor de aardigheid een paar zinnen uit dat voorwoord, zodat u het verschil met de antieke mythen en met de romantische nieuwe mythologie kunt peilen, maar zie ook de overeenkomst niet over het hoofd:

'Nieuwe mythen ontstaan bij elke stap die we zetten. Daar waar de mens heeft geleefd, daar waar hij leeft, neemt de legende een aanvang. Ik wil mijn

gedachten alleen nog wijden aan die geminachte transformaties. Het moderne levensgevoel verandert van dag tot dag. Een mythologie krijgt vorm en lost op. Dit is een wetenschap van het leven die is voorbehouden aan wie onervaren is. Dit is een levende wetenschap die zichzelf in het leven roept en zichzelf om het leven brengt. Is het mij nog gegund – ik ben al zesentwintig – om aan dat mirakel bij te dragen? Zal ik het gevoel voor alledaagse wonderen nog lang deelachtig zijn? Ik zie hoe het teloor gaat in elk mens die zich een steeds beter geplaveide weg baant door zijn eigen leven, die met toenemend gemak zijn weg vindt in de gewoonten van de wereld, die langzaam de liefde voor en de perceptie van het zonderlinge verliest’...

De overeenkomst zit hierin dat ook voor Aragon die onbevungen benadering een naïeve, directe band met de wereld herstelt. Alles is nieuw en wonderbaarlijk en dus de moeite waard voor de surrealistische ‘boer’ die Aragon wilde zijn, en zijn grote angst is dat hij die onbevungenheid aan de gewoonte zal kwijtraken. Ruim een halve eeuw later zou David Bowie, ook literatuurlijkheids welbekend naar ik aanneem, zingen over *absolute beginners* – dat ligt geheel en al in de lijn van het surrealistische ideaal en van het surrealistische levensprogramma, dat zij *pratiquer la poésie* noemden. De poëzie praktiseren - dat kon natuurlijk alleen een poëzie zijn die zich niet beperkt tot de bladzijden van een dichtbundel, maar die het hele leven impregneert, waardoor het weer fris en verassend wordt, als in het eerste begin.

Ik vind het allemaal fantastisch, ware het niet dat de avant-garde op zeker moment heeft getracht deze idealen te verwezenlijken in samenwerking met de politieke avant-gardes van fascisme en communisme, die er hun eigen mythen op na hielden. De mythe van de klassenloze maatschappij bijvoorbeeld of de mythe van het Germaanse ras. Onbevungenheid leidde in de praktijk tot politieke onnozelmheid en het verlangen naar harmonie, dat niet alleen de romantici maar ook de avant-garde bezielde, sloeg te pletter op de rotsen van de totalitaire terreur – een van de redenen waarom je tegenwoordig nog maar zo weinig mensen tegenkomt die er serieus in geloven.

Maar toch, zelfs door dit toegeven aan de totalitaire verleiding is het vage, smeulende heimwee naar de mythe waar ik het in het begin over had niet voorgoed om zeep geholpen. Het woord alleen al appelleert aan, ja waaraan eigenlijk? In elk geval aan iets anders dan de rationele kennis die de wetenschap pretendeert te bieden. Het ‘andere’ van de rede, zo wordt de mythe ook wel aangeduid, of we zouden kunnen denken aan de ‘narratieve’ kennis waar Lyotard het over had in zijn *La condition postmoderne* uit 1979. Maar dit alles wil ik nu links laten liggen om, tot slot, toch weer even aan te knopen bij de romantische herwaardering van de mythe. Met dit verschil alleen, dat ik nu geen grootse verwachtingen koester van een ‘nieuwe mythologie’ of iets dergelijks. Wel zie ik dat sommige dichters en schrijvers daadwerkelijk nieuwe mythen hebben gecreëerd, die ook buiten de bladzijden van hun verzamelde werken levensvatbaar zijn gebleven. Harmonie en heil brengen ze niet, maar op een directe en beeldende manier benoemen ze iets waarvan in de wetenschap of in de filosofie geen equivalent voorhanden is.

Ik noem iets een mythe als het een eigen leven is gaan leiden, los van de literatuur waarin het is ontstaan. Binnen de literatuur kan alles wel een mythe

worden genoemd (het Griekse woord betekent immers hetzelfde als *verhaal*), maar naar verhalen op zich gaat het heimwee niet uit, verhalen hebben we meer dan genoeg. Echte mythen daarentegen zijn zeldzaam: ze moeten door iedereen worden begrepen en als wáár worden ervaren, zonder dat daar enige bewijsvoering voor nodig is. Op een vanzelfsprekende manier maken ze deel uit van het moderne collectieve bewustzijn.

Het wordt tijd om met een paar concrete voorbeelden te komen: het eerste voorbeeld is de figuur van Faust, die al heel lang tot de verbeelding had gesproken voordat Goethe er een literair personage van maakte, maar het is in die hoedanigheid dat Faust pas echt een mythe is geworden: een naam en een betekenis, die ook door wie nooit een regel van Goethes drama heeft gelezen onmiddellijk worden herkend. De belichaming bij uitstek van het streven naar almacht en alwetendheid. Een ander, misschien nog populairder voorbeeld is Frankenstein, met dank aan Hollywood. Iedereen weet wie Frankenstein is (of nee, dat weet iedereen juist niet, omdat menigeen denkt dat met Frankenstein het monster wordt bedoeld), maar de roman van Mary Shelley hoeft je daar niet voor te hebben gelezen. 'Frankenstein' staat voor de hybris van de moderne wetenschap en techniek, die krachten ontketenen die zij zelf niet meer kunnen beheersen. Met alle rampzalige gevolgen van dien. Frankenstein is dus in zekere zin de tegenhanger van Faust, want met Faust komt, in elk geval bij Goethe, alles uiteindelijk weer op zijn pootjes terecht.

Nog een ander voorbeeld: Lolita. Ik denk niet dat er veel surfers op het internet zijn die, als ze een site tegenkomen met deze naam, vol verlangen denken: ha lekker, een pittige discussie over Nabokovs meesterwerk! De naam Lolita maakt heel andere begeerten wakker, begeerten waarvoor de lectuur van de roman al lang geen noodzaak meer is. Titel en personage hebben zich volledig losgezongen van het boek en zijn daardoor in een andere dimensie terecht gekomen, die ik mythisch zou willen noemen.

Een van de bezwaren die men – naar mijn idee terecht - heeft ingebracht tegen het romantische en avant-gardistische verlangen naar een nieuwe mythologie is dat mythen niet opzettelijk kunnen worden gecreëerd. De oorsprong van de antieke mythen is anoniem. Homerus en Hesiodus hebben ze als eersten opgeschreven, maar hebben ze niet bedacht. Een verhaal wordt pas een mythe, als de oorsprong ervan uit het zicht verdwijnt ten gunste van de betekenis. Daarom was het project van een 'nieuwe mythologie' zo hachelijk. Het is één ding ernaar te verlangen, maar iets anders om het ook te realiseren, dat wisten de romantici overigens heel goed. Vandaar dat menigeen nooit verder dan het verlangen is gekomen. Wie probeert een mythe te creëren, doelbewust, loopt het gevaar in ideologische leugens verstrikt te raken of, minder erg maar even weinig effectief, nooit de literatuur te verlaten. Daarom leg ik er de nadruk op dat schrijvers en dichters pas mythen voortbrengen als hun creaties een eigen leven gaan leiden: buiten het boek en binnen een collectiviteit, die op zichzelf niets te maken hoeft te hebben met de lezers van de tekst waaruit de mythe is voortgekomen.

En dan nu het mooiste en laatste voorbeeld dat ik hier wil noemen. Geen

personage, ook geen titel of boek, maar een schrijver: Kafka, niet *Franz* Kafka, met voornaam, maar gewoon Kafka. Rondom de persoon van deze schrijver zweven allerlei speculaties; men heeft een halve heilige van hem willen maken, met als gevolg dat anderen nu hun best doen om hem als een porno-verslaafde (*Kafka meets Lolita*) van zijn troon te stoten. Maar als iemand zegt: 'dit is helemaal Kafka', dan komen we pas echt in mythische sferen terecht, ver verwijderd van de literatuur en van de vroeg gestorven auteur met zijn onvergetelijke vleermuizengezicht. 'Kafka' staat voor het hemelgerende absurdistische labyrint waarin iemand terecht kan komen als hij bijvoorbeeld probeert een misverstand bij de Belastingdienst op te helderen of, een recente persoonlijke kwelling, als hij zo onverstandig is om voor een vakantiehuisje een telefoon annex internetaansluiting aan te vragen. Na een paar van zulke ervaringen weet je voorgoed: 'Kafka' is overal. Een geweldig compliment voor de schrijver en voor het symbolisch realisme van diens romans, maar je hoeft geen letter van *Der Prozess* of *Das Schloss* te hebben gelezen om als iemand in wanhoop verzucht 'Het was weer helemaal Kafka' vol medeleven en begrip te reageren.

De ironie van het verhaal wil dat zo, dankzij de mythe, toch nog iets van harmonie en saamhorigheid kan ontstaan, maar niet, naar ik vermoed, de paradijselijke harmonie en saamhorigheid waar twee eeuwen terug het romantische verlangen naar uit ging.

(lezing PEN-Nederland/Goethe Instituut, Rotterdam 4-11-2008)